

Tomasz Kargol*

orcid.org/0000-0002-7195-6638

Odbudowa świątyń w Galicji w czasie I wojny światowej (1914–1918)

Reconstruction of Temples in Galicia During the First World War (1914–1918)

Słowa kluczowe: I wojna światowa, Galicja, zniszczenia wojenne, restauracja obiektów sakralnych

Keywords: First World War, Galicia, wartime destruction, restoration of religious buildings

Wstęp

Problematyka odbudowy zabytków architektury sakralnej podczas I wojny światowej nie jest jeszcze w pełni opracowana. O zniszczeniach w czasie Wielkiej Wojny i odbudowie zabytków w latach 1919–1929 pisano już w okresie międzywojennym [Wojciechowski 1930–1931, s. 243–322]. We współczesnej literaturze kwestie te sygnalizował przede wszystkim Paweł Detloff na marginesie swych badań nad odbudową zabytków architektury w międzywojennej Polsce; w przypadku Galicji skupił się na wybranych obiektach [Detloff 2006, s. 167, 174–176]. Zagadnienia odbudowy zabytków sztuki znalazły się również w pracy Tomasza Kargola o odbudowie Galicji ze zniszczeń wojennych [Kargol 2012, s. 181–185]. Natomiast Adam Szczupak podjął wątek dewastacji świątyń w granicach greckokatolickiej diecezji przemyskiej [Szczupak 2015, s. 224–230]. Ogólnie o spustoszeniach wśród dóbr kultury podczas Wielkiej Wojny pisał Robert Kunkel [2015, s. 163–175], a z kolei Andrzej Laskowski szeroko omówił ochronę zabytków sakralnych w okresie przed jej wybuchem [Laskowski 2020]. W tym miejscu należy podkreślić, że zagadnienia konserwacji i ochrony zabytków były przedmiotem zainteresowań nie tylko badaczy polskich, lecz także ukraińskich [m.in. Ivashko et al. 2020, s. 57–88].

Celem artykułu jest syntetyczne, globalne ujęcie kwestii odbudowy obiektów sakralnych różnych wy-

Introduction

The subject matter of the reconstruction of historical religious architecture during the First world War has not been fully investigated. The destruction wrought during the Great War and the reconstruction of historical buildings the years 1919–1929 was documented already in the interwar period [Wojciechowski 1930–1931, p. 243–322]. In contemporary literature, these matters were signaled primarily by Paweł Detloff on the margins of his studies of the reconstruction of historical architecture in interwar Poland; in the case of Galicia, he focused on a selection of buildings [Detloff 2006, p. 167, 174–176]. The reconstruction of artistic monuments were also discussed by Tomasz Kargol along with the reconstruction of Galicia from wartime damage [Kargol 2012, p. 181–185]. Adam Szczupak explored the devastation of temples within the boundaries of the Greek Catholic diocese of Przemyśl [Szczupak 2015, p. 224–230]. An overview of the devastation of cultural treasures during the Great War was presented by Robert Kunkel [2015, p. 163–175], while Andrzej Laskowski extensively presented the conservation of religious historical buildings in the period prior to its outbreak [Laskowski 2020]. Here it should be stressed that heritage conservation and protection were the subject of not only Polish scholars, but Ukrainian ones as well [e.g., Y. Ivashko et al. 2020, p. 57–88].

* dr hab., prof. UJ, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

* *D.Sc. Ph.D. university professor, Institute of History, Jagiellonian University*

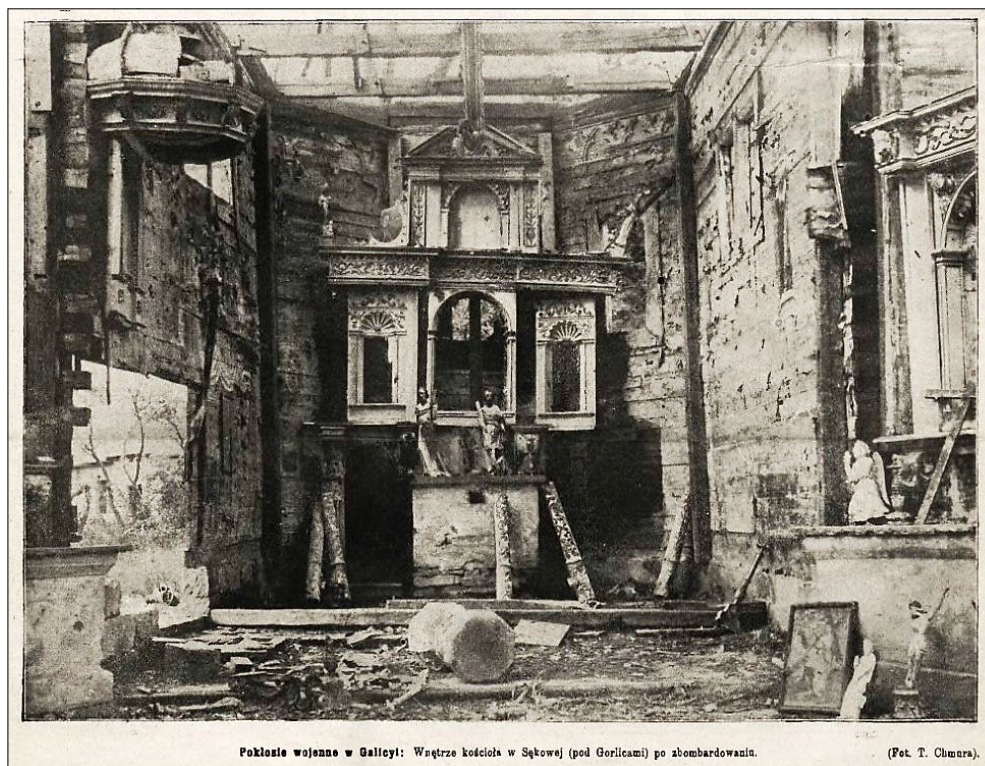
Cytowanie / Citation: Kargol T. Reconstruction of Temples in Galicia During the First World War (1914–1918). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 69:156–169

Otrzymano / Received: 30.11.2021 • Zaakceptowano / Accepted: 2.03.2022

doi: 10.48234/WK69GALICIA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Rys. 1. Wnętrze zniszczonego drewnianego kościoła w Sękowej koło Gorlic; [„Nowości Ilustrowane” 1916, s. 2].

Fig. 1. Interior of a destroyed wooden church in Sękowa near Gorlice; [“Nowości Ilustrowane” 1916, p. 2].

znań w Galicji jako składnika rządowej akcji likwidacji skutków Wielkiej Wojny w Galicji. Pominięto natomiast drobiazgową analizę zniszczeń i rekonstrukcji poszczególnych obiektów. Na szerokie zjawisko odbudowy architektury sakralnej składały się dwa kluczowe zagadnienia: dyskusja i praktyka (prace w zakresie odbudowy). Należy również podkreślić, że zagadnienie to funkcjonowało na styku polityki gospodarczej państwa i działalności konserwatorskiej: strona państwowa zapewniała środki finansowe i materiałowe, natomiast specjaliści z zakresu historii sztuki i konserwatorstwa¹ odpowiadali za restaurację i rekonstrukcję.

Dyskusja nad odbudową

W czasie I wojny światowej wśród polityków i architektów toczyła się dyskusja nad odbudową zniszczonych wsi i miast [Drexler 1916]. Nie zabrakło też publikacji o ochronie zabytków, zarówno w formie artykułów prasowych, jak i odrębnych publikacji; odbywały się również odczyty i spotkania. Aktywnością w zakresie publicystyki wykazywał się Tadeusz Szydłowski², a w mniejszym zakresie Józef Piotrowski³ i Gerard Kowalski⁴ oraz Jan Sas-Zubrzycki⁵. Józef Piotrowski był przeciwnikiem szybkiej odbudowy świątyń, zwłaszcza przez rzemieślników i zawodowych budowniczych bez kontroli konserwatorów i historyków sztuki. Obawiał się przede wszystkim niewłaściwej restauracji dachów [Piotrowski 1916, s. 40–41]. Gerard Kowalski koncentrował się nie na odbudowie zniszczonych świątyń, lecz

The objective of this paper is to present a synthetic, global perspective of the reconstruction of religious buildings of various religions in Galicia as a component of the governmental campaign to liquidate the effects of the Great War in Galicia. The detailed analysis of the damage and reconstruction of individual sites was not discussed. The broad phenomenon of the reconstruction of religious architecture was comprised of two key matters: discussion and practice (reconstruction procedures). It should be stressed that this issue operated at the point of contact between the state’s economic policy and conservation: the state side provided the financial and material means, while arts history and conservation specialists were responsible for restoration and reconstruction.

Discussion on reconstruction

During the First World War, there was an ongoing discussion among politicians and architects on the reconstruction of destroyed villages and cities [Drexler 1916]. There was no shortage of publications on heritage conservation, both in the form of press articles and separate publications; there were addresses and meetings. Tadeusz Szydłowski displayed high activity in publishing,² as did Józef Piotrowski,³ Gerard Kowalski⁴ and Jan Sas-Zubrzycki.⁵ Józef Piotrowski was an opponent of the rapid reconstruction of temples, especially by craftsmen and professional construction tradesmen without the control of conservators and arts historians. He primarily feared the improper restoration of roofs [Piotrowski 1916, p. 40–41] Gerard Kowalski concentrated not on

Rys. 2. Zniszczony kościół w Gorlicach; www.polona.pl.

Fig. 2. Damaged church in Gorlice; www.polona.pl

na budowie nowych. Apelował, aby ogłosić nowy konkurs na „kościółek wiejski”, gdyż przedwojenne projekty opublikowane na łamach czasopisma „Architekt” były zbyt drogie dla zubożałych w czasie wojny parafian [Piotrowski 1916, s. 23]. Do problematyki zniszczeń nawiązywał również w swej twórczości publicystycznej Jan Sas-Zubrzycki, zwłaszcza w pracy *Polskie budownictwo drewniane* [1916], będącej podręcznikiem historii drewnianego budownictwa sakralnego jako dziedzictwa polskiej kultury. Przewijają się w niej wątki zniszczeń wojennych, a zamieszczone przykłady architektury drewnianej opatrzone są adnotacją „zabytek zburzony”, np. wieża drewnianego kościoła w Bóbrce koło Krosna, dzwonnica w Jordanowie. Sas-Zubrzycki jednak nie włączył się szerzej w dyskusję, w jaki sposób powinny być odbudowywane spalone drewniane świątynie⁶.

Na tle powyższych publikacji wyróżniała się broszura Czesława Chodorowskiego *Odbudowa i budowa kościołów. Przestrogi na czasie* [1917]. Autor odszedł w niej od teoretycznych rozważań o zasadach konserwatorskich w czasie wojny, a skupił się na praktycznych radach dla duchowieństwa. Kościoły podzielił na dwie grupy: o historycznych i artystycznych walorach, które należy przywrócić do pierwotnego stanu, oraz bez tych

the rebuilding of damaged temples, but the construction of new ones. He appealed to organize a new competition for a “village church,” as prewar designs published on the pages of the “Architekt” journal were too expensive for parishioners who had become destitute during the war [Piotrowski 1916, p. 23]. The issue of the destruction was also referenced by Jan Sas-Zubrzycki in his publishing work, especially in *Polskie budownictwo drewniane* [1916], which was a manual on the history of religious wooden architecture as Polish cultural heritage. It included the themes of wartime destruction, and the presented specimens of wooden architecture were annotated as “monument demolished,” e.g., the tower of the wooden church in Bóbrka near Krosno, and a bell tower in Jordanów. Sas-Zubrzycki nevertheless did not involve himself to a greater extent in the discussion on how burned-down wooden temples should be rebuilt.⁶

Against the background of the publications above, the brochure by Czesław Chodorowski entitled *Odbudowa i budowa kościołów. Przestrogi na czasie* [1917] stood out. In it, Chodorowski departed from theoretical discussion on conservation principles during the war, and instead focused on practical advice for the clergy. He divided churches into two groups: those with historical and artistic features, which should be restored to their original state, and those without such features. When rebuilding churches from the first category, one was to “remember about the conservator, whose aid, recommendations and guidelines should be sought. Leaving the work solely to the builder can lead to unwanted consequences” [Chodorowski 1917, p. 35].

The matter of the reconstruction of temples was also discussed by the “Piast” Polish People’s Party, which demanded that appropriate funds be allocated for this purpose [O odbudowę kościołów 1915, p. 2]. In number 15 from 1916, the editorial office of “Piast” published an article that featured key postulates on the reconstruction of temples—one was to account for “the sense of national and cultural separateness” [O nasze kościoły 1916, p. 1–2].

Despite such a wide debate, no uniform position on the reconstruction of religious buildings could be reached. On September 25–27, 1915, a session of the economic commission of the Polish Club took place, which determined a program of the country’s reconstruction. It was to be divided into two stages. The construction of temporary buildings was planned already for 1915. As a part of this campaign, it was determined to be “necessary to repair damaged churches and other houses of God at the expense of the state” [Program odbudowy Galicji 1915, p. 2]. In practice, the program assumed only the reconstruction of the church in Gorlice, a makeshift reconstruction of churches in western and central Galicia, and the restoration of damaged churches in the Przemyśl diocese [Archiwum Główne Akt Dawnych (hereinafter: AGAD), c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sign. 61, p. 20].

In parallel to the debate in the press, specific steps were taken to conserve and rebuild churches. The first of these was an information campaign conducted by the

wartości. Przy odbudowie świątyń z pierwszej kategorii „należy pamiętać o konserwatorze, którego pomocy, rad, wskazówek trzeba zasięgnąć. Powierzenie robót wyłącznie budowniczemu może nas przyprawić o niepożądane następstwa” [Chodorowski 1917, s. 35].

Kwestię odbudowy świątyń poruszało również Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”, żądając przeznaczenia na ten cel odpowiednich funduszy [O odbudowę kościołów 1915, s. 2]. W numerze 15. z roku 1916 redakcja „Piasta” opublikowała artykuł, w którym zawarte zostały kluczowe postulaty dotyczące odbudowy świątyń – uwzględnić należy „poczucie odrębności narodowej i odrębności kulturowej [O nasze kościoły 1916, s. 1–2].

Mimo tak szerokiej debaty nie wypracowano jednolitego stanowiska odbudowy obiektów sakralnych. W dniach 25–27 września 1915 odbyło się posiedzenie komisji gospodarczej Koła Polskiego, na którym ustalono program odbudowy kraju. Miał on być podzielony na dwa etapy. Jeszcze w roku 1915 planowano wnoszenie budynków tymczasowych. W ramach tej akcji uznano za „konieczne podjęcie naprawy uszkodzonych kościołów i innych domów bożych na koszt państwa” [Program odbudowy Galicji 1915, s. 2]. W praktyce program zakładał jedynie odbudowę kościoła w Gorlicach, prowizoryczną odbudowę kościołów w zachodniej i środkowej Galicji oraz restaurację zniszczonych kościołów w diecezji przemyskiej [Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sygn. 61, s. 20].

Równoległe z debatą prasową i publicystyczną podjęte zostały konkretne działania w zakresie ochrony i odbudowy kościołów. Pierwszym z nich była działalność informacyjna, realizowana przez rozpowszechnianie różnych wydawnictw. Na łamach austriackiego czasopisma „Mitteilungen der K.K. Zental-Kommission für Denkmalpflege” Tadeusz Szydłowski opublikował cykl artykułów o zniszczeniach architektury w Galicji [Szydłowski 1915a, s. 110–120; Szydłowski 1915b, s. 169–178; Szydłowski 1915c, s. 217–225]. Kolejne jego teksty poświęcone już były likwidacji skutków wojny Szydłowski 1916, s. 168–172; Szydłowski 1918, s. 31–35, 95–96]⁷.

Kolejną formą propagowania tematu odbudowy zniszczonych zabytków były wystąpienia publiczne. W tej dziedzinie przodował niewątpliwie Tadeusz Szydłowski. Regularnie występował na posiedzeniach Komisji Historii Sztuki PAU w Krakowie: 6 lipca 1915 z referatem „O zniszczonych kościołach gotyckich w Radłowie i Szczepanowie i innych uszkodzeniach wojennych w dziedzinie zabytków na linii Dunajca”, 4 września 1915 z referatem „O zniszczonych zamkach z epoki renesansu na ziemiach ruskiego województwa”, 25 września 1915 z referatem „O uszkodzeniach w dziedzinie zabytków sztuki w okolicach dolnego Sanu i w Sandomierskiem”, 10 lutego 1916 z referatem „Straty zabytkowe w Królestwie Polskim”, 26 października 1916 z referatem „O zniszczonych przez wojnę budowach kościel-

dissemination of various publications. On the pages of the Austrian journal “Mitteilungen der K.K. Zental-Kommission für Denkmalpflege” Tadeusz Szydłowski published a cycle of articles on the destruction of architecture in Galicia [Szydłowski 1915a, p. 110–120; Szydłowski 1915b, p. 169–178; Szydłowski 1915c, p. 217–225]. His subsequent texts were focused on the elimination of the consequences of the war [Szydłowski 1916, p. 168–172; Szydłowski 1918, p. 31–35, 95–96].⁷

Another form of propagating the subject of rebuilding damaged monuments were public addresses. Here Tadeusz Szydłowski was undoubtedly the most prominent. He regularly spoke at sessions of the PAU Arts History Commission in Cracow: on July 6, 1915, with his presentation “O zniszczonych kościołach gotyckich w Radłowie i Szczepanowie i innych uszkodzeniach wojennych w dziedzinie zabytków na linii Dunajca,” on September 4, 1915, with the presentation “O zniszczonych zamkach z epoki renesansu na ziemiach ruskiego województwa,” on September 25, 1915, with the presentation “O uszkodzeniach w dziedzinie zabytków sztuki w okolicach dolnego Sanu i w Sandomierskiem,” on February 10, 1916, with the presentation “Straty zabytkowe w Królestwie Polskim,” on October 26, 1916, with the presentation “O zniszczonych przez wojnę budowach kościelnych wschodniej Galicji,” on December 14, 1916, with the presentation “Straty wojenne w zakresie budownictwa drewnianego” [“Prace Komisji Historii Sztuki” 1922, p. X–XIX, XXII, XXXVIII]. With the support of the JU, he delivered a range of presentations at the Collegium Minus in Cracow: on May 27, 1915 [“Nowa Reforma” 1915, p. 1] and on February 8 and 9, 1917 [“Nowa Reforma” 1917, p. 2]. On the initiative of the Tarnów Women’s League, he delivered a presentation on May 19, 1916 entitled “Zniszczone wojną kościoły polskie i zamki” [“Nowa Reforma” 1916, p. 2].

The process and outcomes of the reconstruction

The discussion on whether—and if so, how—to restore damaged temples and publication activity was an introduction to the most important process—the reconstruction. Its key elements were determining, identifying and documenting damage, taking photographs and estimating losses. Tadeusz Szydłowski was the first to engage in a campaign of documenting damaged temples. In February 1915, he began a tour of powiats affected by wartime operations, and those which came under the control of the Austro-Hungarian army after the front had stabilized. Up to May 1916, Szydłowski completed a tour of the Wieliczka, Bochnia, Brzesko, Tarnów, Gorlice, Nowy Sącz and Limanowa powiats. In 1916, he traveled in the region of Sokal, Złoczów, Przemysł and Stanisławów, and in 1917 he toured the powiats of Rohatyń, Brzeżany, Podhajec, and Bohorodczany (on this last tour he was accompanied by Lviv architect Wiesław Grzymalski). In the summer of 1918, Szydłowski and Wiesław Zarzycki completed a tour of the Brody and Tarnopol powiats, as well as of the area of Trembowla. Another round of in-

nych wschodniej Galicji”, 14 grudnia 1916 z referatem „Straty wojenne w zakresie budownictwa drewnianego [„Prace Komisji Historii Sztuki” 1922, s. X–XIX, XXII, XXXVIII]. Dzięki wsparciu UJ wygłosił kilka referatów w Collegium Minus w Krakowie: 27 maja 1915 [„Nowa Reforma” 1915, s. 1] oraz 8 i 9 lutego 1917 [„Nowa Reforma” 1917, s. 2]. Z inicjatywy tarnowskiej Ligi Kobiet 19 maja 1916 odbył się jego odczyt „Zniszczone wojną kościoły polskie i zamki” [„Nowa Reforma” 1916, s. 2].

Proces i wyniki odbudowy

Dyskusja, czy i jak restaurować zniszczone świątynie, oraz aktywność publicystyczna i publiczna była wstępem do najważniejszego procesu – odbudowy. Jej kluczowym elementem były ustalenie, rozpoznanie i opisywanie szkód, wykonywanie fotografii, szacowanie strat. Jako pierwszy akcję dokumentowania zniszczonych świątyń podjął Tadeusz Szydłowski. W lutym 1915 rozpoczął objazd powiatów, które objęte były działaniami wojennymi, a po ustabilizowaniu frontu znalazły się pod kontrolą armii austro-węgierskiej. Do maja 1916 Szydłowski dokonał objazdu powiatów wielickiego, bocheńskiego, brzeskiego, tarnowskiego, gorlickiego, nowosądeckiego, limanowskiego. W roku 1916 podróżował w rejonie Sokala, Złoczowa, Przemyślan, Stanisławowa, a w 1917 po powiatach rohatyńskim, brzeżańskim, podhajeckim i bohorodczańskim (w tej ostatniej podróży towarzyszył mu lwowski architekt Wiesław Grzymalski). Latem 1918 Szydłowski i Wiesław Zarzycki dokonali objazdu powiatów brodzkiego i tarnopolskiego oraz okolic Trembowli. Ponowne podróże inspekcyjne po powiatach Bohorodczany, Brzeżany i Stanisławów mogły zostać zrealizowane dopiero w sierpniu i we wrześniu 1918 [„Głos Narodu” 1915, s. 2; *Kronika kościelna* 1917, s. 441; *Zniszczenie zabytków w Galicji wschodniej* 1918, s. 2].

Prace w zakresie odbudowy obiektów zabytkowych szły dwutorowo. Historycy sztuki i konserwatorzy zabytków rejestrowali straty, klasyfikowali obiekty pod kątem pierwszeństwa w odbudowie, czuwali nad należytym przeprowadzeniem robót konserwatorskich i restauracyjnych. Z kolei władze państwowe i krajowe zapewniały organizacyjne, finansowe i materialne wsparcie. Środki pieniężne pochodziły z różnych źródeł: krajowych (Wydział Krajowy, Namiestnictwo⁸), centralnych (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Centralna Komisja Konserwatorska w Wiedniu). Przykładowo, na renowację zamku w Żółkwi Namiestnictwo przeznaczyło 30 tys. koron, a Ministerstwo Wyznań Religijnych 5 tys. koron [*Z kraj. grona konserwatorskiego w Galicji wschodniej* 1918, s. 2].

W latach 1914–1916 za likwidację skutków wojny w Galicji opowiadały władze powiatowe i Namiestnictwo. Od roku 1916 akcją odbudowy kierowała Centrala Krajowa dla Gospodarczej Odbudowy Galicji przy

spection tours of the powiats of Bohorodczany, Brzeżany and Stanisławów could only be completed in August and September of 1918 [„Głos Narodu” 1915, p. 2; *Kronika kościelna* 1917, p. 441; *Zniszczenie zabytków w Galicji wschodniej* 1918, p. 2].

Work on the reconstruction of historical buildings went along two trajectories. Arts historians and monument conservators recorded losses, classified buildings in terms of reconstruction priority, oversaw the proper performance of conservation and restoration work. State and national authorities provided organizational, financial and material support. Funds came from various sources: domestic (State Department, the Governorate⁸) and central (the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment, the Central Conservation Commission in Vienna). For instance, the Governorate allotted 30 thousand crowns for the renovation of the castle in Zhovkva, while the Ministry of Religious Denominations allotted 5 thousand crowns [*Z kraj. grona konserwatorskiego w Galicji wschodniej* 1918, p. 2].

In the years 1914–1916, the elimination of the effects of the war in Galicia was the responsibility of powiat authorities and the Governorate. Since 1916, the reconstruction effort was directed by the Governorate’s Domestic Head Office for the Economic Reconstruction of Galicia (COG). It was divided into four, and later into five departments (construction, agriculture and forestry, industry, administration and banking). The restoration of religious buildings fell into the competences of department I—the construction department. It engaged in the reconstruction of cities and towns, villages, “churches, parish houses, granges and people’s schools,” resorts, industrial plants, bath waterworks, sanitation and transport infrastructure [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa* 1917, p. 15]. The renovation of church buildings was to be performed in accordance with the following assumptions: “The following department for the reconstruction of churches, parish houses, etc., is tasked with investigating the damage caused by wartime operations to these buildings and determine the necessary works and their cost with the intent to rebuild them. To save valuable architectural and historical monuments in church buildings, castles, etc., permanent contact with the imperial-royal Conservation Office in Cracow is to be maintained. The department will also prepare a similar inventory for damaged parish houses and their service buildings” [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa* 1917, p. 16]. In the field, the reconstruction effort was directed by construction branches of the COG, which covered the area of between one and three powiats each. Up to the end of 1917 there were thirty-four of them.

The ecclesial administration and the faithful were also involved with the reconstruction process. For instance, the bishop of Przemyśl Sebastian Jozef Pelczar ordered the collection of funds for the reconstruction of churches and used 10 thousand crowns of his own for thus purpose. Under wartime conditions, in a situation where many other parishes suffered damage, and the populace was affected by war, one could not expect

Namiestnictwie (COG). Dzieliła się ona na cztery, a potem pięć oddziałów (budowlany, rolniczy i leśny, przemysłowy, administracyjny i bankowy). Odrestaurowanie obiektów sakralnych znalazło się w kompetencjach oddziału I – budowlanego. Zajmował się on odbudową miast i miasteczek, wsi, „kościół, plebanii, folwarków i szkół ludowych”, zdrojowisk, zakładów, kąpielowych wodociągów, kanalizacji oraz komunikacji [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa 1917*, s. 15]. Renowacja zabudowań kościelnych miała być realizowana wedle następujących założeń: „Następny oddział dla odbudowy kościołów, plebanii etc. ma zadanie zbadać zniszczenia, jakie wskutek wydarzeń wojennych powstały w tego rodzaju budynkach i ustalić niezbędne roboty oraz ich kosztą celem ich odbudowy. W celu uratowania cennych zabytków architektonicznych i historyczn.[ych] w budynkach kościelnych, zamkach itp. utrzymuje się stały kontakt z c.k. Urzędem konserwatorskim w Krakowie. Podobną ewidencję opracowuje oddział ten także co do zniszczonych plebanii i ich budynków gospodarczych” [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa 1917*, s. 16]. W terenie akcją odbudowy kierowały ekspozytury budowlane COG, obejmujące obszar od jednego do trzech powiatów. Do końca 1917 było ich 34.

W proces odbudowy włączona była również administracja kościelna oraz wierni. Przykładowo, biskup przemyski Sebastian Józef Pelczar nakazał zbieranie środków na odbudowę kościołów i z własnych pieniędzy na ten cel przekazał 10 tys. koron. W warunków wojennych, gdzie wiele innych parafii poniosło szkody, a ludność była dotknięta wojną, nie można się było spodziewać nagromadzenia wielu środków [AGAD, c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sygn. 61, s. 18].

Na właściwy proces odbudowy składały się trzy etapy: sporządzenie statystyki strat, przekazywanie tzw. pomocy doraźnej oraz właściwa restauracja zniszczonych budynków. Pierwszą statystykę szkód kościołów sporządzono w roku 1916 na podstawie sprawozdań urzędników oddziału I (budowlanego) COG, kwestionariuszy rozesłanych do parafii oraz podań wniesionych przez konsystorze i urzędy parafialne do Namiestnictwa o subwencje na odbudowę z funduszu religijnego. Statystykę szkód prowadzono również w kolejnych latach, systematycznie rozszerzając ją na kolejne powiaty wschodniej Galicji.

Rejestracja strat wojennych umożliwiała podjęcie konkretnych działań mających chronić najcenniejsze obiekty architektury sakralnej przed dalszymi szkodami, spowodowanymi przez warunki atmosferyczne. Doraźna pomoc obejmowała odbudowę budynków niezbędnych do przechowywania plonów rolnych i zapewnienia proboszczom dachu nad głową, a także zabezpieczenie kościołów i cerkwi przed dalszym niszczeniem oraz wznoszenie prowizorycznych kaplic barakowych [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa*, s. 22]. Jesienią 1915 Centralna Komisja Konserwatorska w Wiedniu przyznała kwotę 250 tys. koron na prace

amassing significant funds [AGAD, c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sign. 61, p. 18].

The proper reconstruction process consisted of three stages: preparing damage statistics, providing so-called ad hoc aid, and the proper restoration of damaged buildings. The first church damage statistics were prepared in 1916 based on reports by officials from department I (the construction department) of the COG, questionnaires sent to parishes and applications filed by consistories and parish offices to the Governorate for subsidies for reconstruction to be allocated from the religious fund. Damages statistics were also kept in subsequent years, systematically extending it to include additional powiats of eastern Galicia.

The recording of wartime damages allowed taking specific action to preserve the most valuable works of religious architecture and prevent further damage caused by atmospheric conditions. Ad hoc aid included the reconstruction of buildings necessary to store agricultural produce and to ensure parish priests had a place to stay, as well as to secure churches from further deterioration by erecting makeshift chapels [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa*, p. 22]. In autumn of 1915, the Central Conservation Commission in Vienna allotted 250 thousand crowns to efforts to secure the churches of western and central Galicia from winter conditions [Szydłowski 1919, p. 193]. This amount could not cover all expenses—in an application dated to August 12, 1915, the bishop of Przemyśl Józef Sebastian Pelczar asked the Governorate to approve a subsidy of 100 thousand crowns to cover the construction of roofs before the next winter and to erect temporary chapels [AGAD, c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sign. 61, p. 18].

In 1916, department I (the construction department) of the COG received a total of 94 applications from the Xia church department of the Governorate in Biała, 59 of which were from Roman Catholic parishes and 35 from Greek Catholic parishes. They were approved and 780,697 crowns for ad hoc reconstruction. Furthermore, the Ministry of Education allotted 134,080 crowns for subsidies from the religious fund [AGAD, c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sign. 61, p. 22]. Up to the end of 1916, the overall expenditures of department I of the COG amounted to 23,028,210.60 crowns. From this amount, 29.9 thousand crowns were allotted to the reconstruction of temples (including as much as 10 thousand for the reconstruction of the monastery of the Order of St. Dominic in Tarnobrzeg), which was only 0.11% of the entire amount. Much more was spent on the reconstruction of parish houses—53,262.01 crowns [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa*, p. 54]. According to the data of the COG, in the period between June 1916 and February 1917, subsidies totaling 59,676.00 crowns were allotted for “the ad hoc repair of temples, or the construction of makeshift chapels.” As a part of these funds, work was carried out on 29 temples and chapels [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa*, p. 68–103].

In the budget of the technical department, discussed on the forum of the Council Assistant to the Domestic

zabezpieczające przed zimą w kościołach zachodniej i środkowej Galicji [Szydłowski 1919, s. 193]. Kwota ta nie mogła pokryć wszystkich potrzeb – w podaniu z 12 sierpnia 1915 biskup przemyski Józef Sebastian Pelczar prosił Namiestnictwo o zatwierdzenie subwencji 100 tys. koron na pokrycie dachów przed zimą i postawienie tymczasowych kaplic [AGAD, c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sygn. 61, s. 18].

W roku 1916 wpłynęło do oddziału I (budowlanego) COG z departamentu kościelnego XIa Namiestnictwa w Białej ogółem 94 podań, w tym 59 z parafii rzymskokatolickich i 35 greckokatolickich. Zostały one przychylnie zaopiniowane i na doraźną odbudowę przyznano 780 697 koron. Ponadto Ministerstwo Oświaty udzieliło 134 080 koron subwencji z funduszu religijnego [AGAD, c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sygn. 61, s. 22]. Do końca 1916 ogółem wydatki zrealizowane przez sekcję I COG wyniosły 23 028 210,60 koron. Z kwoty tej na odbudowę świątyń przeznaczono 26,9 tys. koron (w tym aż 10 tys. na odbudowę klasztoru Dominikanów w Tarnobrzegu), co stanowiło zaledwie 0,11% całej kwoty. O wiele więcej wydatkowano na odbudowę plebanii – 53 262,01 koron [Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa, s. 54]. Wedle danych COG w okresie od czerwca 1916 do lutego 1917 przyznano subwencje w kwocie 59 676,00 koron na „doraźne naprawienie świątyń, względnie wykonanie prowizorycznych kaplic”. W ramach tych środków prowadzono prace przy 29 świątyniach i kaplicach [Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa, s. 68–103].

W budżecie sekcji technicznej, dyskutowanym na forum Rady Przybocznej Centrali Krajowej dla Gospodarczej Odbudowy Galicji w maju 1917, na odbudowę świątyń i probostw planowano przeznaczyć 5 mln koron, podczas gdy dla porównania inne subwencje kształtowały się następująco: odbudowa domów i zabudowań chłopskich – 80 mln, odbudowa domów i budynków gospodarczych w miastach – 20 mln, odbudowa domów i budynków gospodarczych w dobrach wielkiej własności ziemskiej – 2 mln, odbudowa domów gminnych i należących do stowarzyszeń – 1 mln, subwencje dla uzdrowisk – 300 tys. koron, środki dla bezdomnych – 1 mln. W sumie budżet sekcji technicznej wyniósł 127,3 mln koron, a środki na odbudowę kościołów i probostw stanowiły blisko 1,6% całego budżetu [Odbudowa Galicji 1917, nr 218, s. 2].

Omówione powyżej środki finansowe przekładały się na konkretne prace w terenie. W ramach działań doraźnych kluczowym zadaniem było naprawienie pokrycia dachowego lub zbudowanie tymczasowego, aby chronić wnętrza świątyń przed deszczem i śniegiem. Na przełomie lat 1914 i 1915 zajęto się świątyniami w Szczepanowie i Uściu Solnym. Przed zimą 1915/1916 nowymi dachami pokryto świątynie w Żabnie, Gręboszowie, Felsztynie, Radymnie, dokonano remontów dachów w Wojniczu, Wierzchosławicach, Haczowie, Jarosławiu, Tarnobrzegu, Rajbrocie,

Rys. 3. Kościół Dominikanów w Tarnobrzegu z widocznymi zniszczeniami wojennymi; www.polona.pl.

Fig. 3. The Church of the Order of St. Dominic in Tarnobrzeg, with visible wartime damage; www.polona.pl.

Head Office for the Economic Reconstruction of Galicia in May 1917, it was planned to allot 5 million crowns to the reconstruction of temples and parish house buildings. For comparison, other subsidies presented themselves as follows: 80 million for the reconstruction of houses and peasant buildings, 20 million for the reconstruction of houses and service buildings in cities, 2 million for the reconstruction of houses and service buildings in large landed estates, 1 million for the reconstruction of community buildings and those belonging to associations, 300 thousand crowns as subsidies for resorts, 1 million for funds for the homeless. In total, the budget of the technical department amounted to 127.3 million crowns, with the funds allotted to the reconstruction of churches and parish houses comprising close to 1.6% of the entire budget [Odbudowa Galicji 1917, No. 218, p. 2].

The funds discussed above carried over to specific work in the field. In terms of ad hoc efforts, the key task was to repair roofing and build temporary canopies to protect the interiors of temples from rain and snow. Around the end of 1914 and early 1915, work began on temples in Szczepanów and Uście Solne. Prior to the winter of 1915/1916, temples in Żabno, Gręboszów, Felsztyn and Radymno were covered with new roofs, roof renovations

Rys. 4. Uszkodzony w wyniku działań wojennych gmach klasztoru Zgromadzenia Sióstr Sercanek w Zbylitowskiej Górze koło Tarnowa; www.polona.pl.

Fig. 4. The building of the Sisters Servant to the Most Sacred Heart of Jesus in Zbylitowska Góra near Tarnów, damaged as a result of wartime operations; www.polona.pl.

a prowizoryczny dach wykonano w Odporyszowie [Szydłowski 1919, s. 193].

Wiosną 1916 przystąpiono do szerszych prac zarówno o charakterze zabezpieczającym, jak i konserwatorskim i restauracyjnym. Objęły one kościoły w Radłowie, Szczepanowie, Felsztynie i Sękowej oraz kaplicę pałacową w Krasiczynie, uszkodzone kościoły w Gręboszowie, Uściu Solnym, Tarnobrzegu, Huszakowie, Miżyńcu, Starej Soli, Sieniawie, Narolu i Jarosławiu, murowaną cerkiew w Laszkach Murowanych i kilka drewnianych cerkwi w okolicach Jarosławia [Szydłowski 1919, s. 194]. W ramach tej akcji podjęto także prace restauracyjne przy następujących obiektach: cerkiew w Rogoźnie (9 tys. koron), synagoga w Sieniawie (3 tys. koron i 2 tys. koron), kościół Dominikanów w Tarnobrzegu (10 tys. koron), kościół w Woli Raźnieńskiej (1,5 tys. koron), kościół w Górze św. Jana (4 tys. koron), kościół i budynki plebańskie w Wiśniczu Nowym (7 tys. koron), kościół i budynki plebańskie w Zdrochcu (10 tys. koron), kościół i budynki plebańskie w Ujściu Solnym (11 tys.), kościół w Rzepienniku Biskupim (3 tys.), kościół i budynki plebańskie w Moszczanicy (11,7 tys. koron), kościół i budynki plebańskie w Cieklinie (3620 koron), kościół w Wierzchosławicach (3 tys. koron), kościół w Zbylitowskiej Górze (sporządzenie planu restauracji za 1 tys. koron), kościół i plebania w Łuźnej (10,9 tys. koron), kościół i plebania w Bukowsku (2 tys. koron), kościół i plebania w Wietrzychowicach (3 tys. koron), kościół i budynki plebańskie w Zassowie (20 tys. koron) [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa*, s. 23–24]. Szczegółowe zestawienie rodzaju prac przy kościołach oraz ich koszt zostały przedstawione w tabeli 1.

Prace renowacyjne nie przebiegały harmonijnie, lecz falami, w zależności od posiadanych środków czy realizowanego programu. Odbudowa kościołów do połowy 1917 r. została wstrzymana, ponieważ władze

were performed in Wojnicz, Wierzchosławice, Haczów, Jarosław, Tarnobrzeg and Rajbrot, and a makeshift roof was built in Odporyszów [Szydłowski 1919, p. 193].

In spring 1916, wider works were initiated, intended to both secure, conserve and restore. They covered churches in Radłów, Szczepanów, Felsztyn and Sękowa, as well as the palace chapel in Krasiczyn, damaged churches in Gręboszów, Uście Solne, Tarnobrzeg, Huszaków, Miżyniec, Stara Sól, Sieniawa, Narol and Jarosław, a masonry Orthodox church in Laszki Murowane and several wooden Orthodox churches in the area around Jarosław [Szydłowski 1919, p. 194]. As a part of this effort, restoration work was initiated on the following buildings: an Orthodox church in Rogoźno (9 thousand crowns), a synagogue in Sieniawa (3 thousand crowns and 2 thousand crowns), the Church of the Order of St. Dominic in Tarnobrzeg (10 thousand crowns), a church in Wola Raźnieńska (1.5 thousand crowns), the Church in the Mount of St. John (4 thousand crowns), a church and parish buildings in Wiśnicz Nowy (7 thousand crowns), a church and parish buildings in Zdrochec (10 thousand crowns), a church and parish buildings in Uście Solne (11 thousand), a church in Rzepiennik Biskupi (3 thousand), a church and parish buildings in Moszczanica (11.7 thousand crowns), a church and parish buildings in Cieklin (3620 crowns), a church in Wierzchosławice (3 thousand crowns), a church in Zbylitowska Góra (preparing a restoration plan for 1 thousand crowns), a church and parish house in Łuźna (10.9 thousand crowns), a church and parish house in Bukowsko (2 thousand crowns), a church and parish house in Wietrzychowice (3 thousand crowns), a church and parish buildings in Zassów (20 thousand crowns) [*Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa*, p. 23–24]. A detailed listing of the type of work on the churches and their cost has been presented in table 1.

The renovation work was not harmonious, but was performed in waves, depending on the available means

Kościół	Prace	Koszt w koronach
Kościóły murowane		
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Felsztynie	Zasklepienie bocznych kaplic, wykonanie elewacji, zabezpieczenie i renowacja dwóch renesansowych ołtarzy	12 650,39 (w tym 3200,00 na prace przy ołtarzach)
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Radłowie	Zadaszenie kościoła dachówką, prowizoryczne zadaszenie zakrystii, wykonanie stropu w nawie, ocembrowanie silnie zniszczonej wschodniej ściany chóru	11 824,00 (w tym 2500,00 z Funduszu Religijnego)
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Szczepanowie	Pokrycie dachem gotyckiej części kościoła	8591,00
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Gręboszowie	Prace zabezpieczające przy kościele, pokrycie prowizorycznym dachem piramidalnym wieży kościelnej	10 000,00
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Odporyszowie	Prace wykonane w 1915	3756,50
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Tuchowie	Usunięcie największych zniszczeń wojennych	3773,90
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Żabnie	Prace zabezpieczające	4605,18
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Zbylitowskiej Górze	Pokrycie dachem prezbiterium, oszalowanie renesansowych grobowców w prezbiterium	400,00
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Hussakowie	Budowa więźby dachowej	6094,20
Dawny kościół Benedyktynek w Jarosławiu	Odbudowa więźby dachowej, konieczne prace kamieniarskie	37 000,00 (w połowie w formie subwencji Ministerstwa Wojny)
Kościół Dominikanów w Jarosławiu	Prace zabezpieczające	3722,00
Grekokatolicki kościół parafialny (dawny kościół zamkowy) w Laszkach Murowanych	Prace przy wzniesieniu więźby dachowej	3000,00
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Miżyńcu	Naprawa dachu i przeszklenie okien	2729,00
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Narolu	Budowa nowej więźby dachowej i pokrycia dachowego	12 000,00
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Sieniawie	Prace nad nową więźbą dachową (nie zostały zakończone przez nadejściem zimy)	
Kościół Dominikanów w Tarnobrzegu	Naprawa pokrycia dachowe, prace przy sklepieniach i fasadach	9158,00
Kościóły drewniane		
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Grabiu	Budowa dachu na kościele i dzwonnicy, prace remontowe przy ścianach i sufitach, renowacja ambony	3000,00
Rzymskokatolicki kościół parafialny w Haczowie	Z braku drewna (gontu) wykonano pokrycie dachowe z papy	
Kościół filialny w Rzepienniku Biskupim	Drobne naprawy dachu kościoła i dzwonnicy	581,00
Dawny kościół parafialny w Sękowej	Wykonanie więźby dachowej, sufitu i nowego pokrycia dachowego (gont), rekonstrukcja arkad	6818,00
Grekokatolicki kościół parafialny w Bobrowce	Remont	700,00
Grekokatolicki kościół parafialny w Korzenicy	Prace renowacyjne	2000,00
Grekokatolicki kościół parafialny w Mięksiszowie Nowym	Remont	1000,00
Grekokatolicki kościół parafialny w Leżachowie	Naprawa dachu	600,00
Grekokatolicki kościół parafialny w Zaleskiej Woli	Remont	1000,00

Tabela 1. Ważniejsze prace zabezpieczające i renowacyjne w kościołach w Galicji do roku 1916.
 Źródło: [Szydłowski 1916, s. 168–169; Szydłowski 1916a, s. 1].

Church	Works	Cost in crowns
Masonry churches		
Roman Catholic parish church in Felsztyn	Sealing of side chapels, work on the facade, securing and renovation of two Renaissance altars	12,650.39 (including 3200.00 for work on altars)
Roman Catholic parish church in Radłów	Roofing the church with tiles, makeshift roof over the sacristy, construction of a ceiling in the nave, reinforcement of a heavily damaged eastern wall of the choir gallery	11,824.00 (including 2500.00 from the Religious Fund)
Roman Catholic parish church in Szczepanów	Covering the Gothic part of the church with a roof	8591.00
Roman Catholic parish church in Gręboszów	Securing the church, covering the church tower with a makeshift pyramid roof	10,000.00
Roman Catholic parish church in Odporyszów	Work completed in 1915	3756.50
Roman Catholic parish church in Tuchów	Removal of the most serious wartime damages	3773.90
Roman Catholic parish church in Żabno	Securing	4605.18
Roman Catholic parish church in Zbylitowska Góra	Covering the presbytery with a roof, boarding up Renaissance toms in the presbytery	400.00
Roman Catholic parish church in Hussaków	Construction of a roof truss	6094.20
Former church of the Sisters of St. Benedict in Jarosław	Reconstruction of the roof truss, necessary stonework	37,000.00 (half as a subsidy from the Ministry of War)
Church of the Order of St. Dominic in Jarosław	Securing	3722.00
Greek Catholic parish church (former castle church) in Laszki Murowane	Work on erecting a roof truss	3000.00
Roman Catholic parish church in Miżyniec	Roof repair and window glazing	2729.00
Roman Catholic parish church in Narol	Construction of a new roof structure and roofing	12,000.00
Roman Catholic parish church in Sieniawa	Work on a new roof truss (not completed before winter)	
Church of the Order of St. Dominic in Tarnobrzeg	Roofing repair, work on vaults and facades	9158.00
Wooden churches		
Roman Catholic parish church in Grabie	Construction of a roof over the church and bell tower, renovation work on walls and ceilings, ambo renovation	3000.00
Roman Catholic parish church in Haczków	Out of a lack of wood (shingles), the roofing was made of bitumen	
Roman Catholic parish church in Rzepiennik Biskupi	Small repairs on the roof of the church and bell tower	581.00
Former parish church in Sękowa	Constructing a roof truss, ceiling and new roofing (shingles), reconstruction of arcades	6818.00
Greek Catholic parish church in Bobrówka	Renovation	700.00
Greek Catholic parish church in Korzenica	Renovation	2000.00
Greek Catholic parish church in Miękisów Nowy	Renovation	1000.00
Greek Catholic parish church in Leżachów	Roof repair	600.00
Greek Catholic parish church in Zaleska Wola	Renovation	1000.00

Table 1. Major securing and renovation work on the churches in Galicia up to 1916.

Source: [Szydłowski 1916, p. 168–169; Szydłowski 1916a, p. 1].

stały na stanowisku, że jej koszty powinny ponosić parafie i wierni [*Działalność Krajowego Urzędu Odbudowy* 1918, s. 209].

Działania związane z odbudową kościołów stopniowo przesuвано na powiaty wschodnie. Według danych ekspozytur budowlanych z sierpnia 1918 udzielono 27 520 koron subwencji, a liczba „doraźnie naprawionych świątyń względnie wykonanych prowizorycznych kaplic” wyniosła 15 w następujących ekspozyturach budowlanych: Bohorodczany (1), Brzeżany (4), Buczacz (5), Kamionka Strumiłowa (2), Tarnów (1), Sądowa Wisznia (1), Zaleszczyki (1) [Archiwum Narodowe w Krakowie, Centrala Krajowa dla Gospodarczej Odbudowy Galicji, sygn. 32].

W roku 1918 prace objęły zrekonstruowanie sklepienia w prezbiterium kościoła w Felsztynie według rysunków architekta Kazimierza Wyczyńskiego oraz wybielenie wnętrza. W dawnym klasztorze Benedyktynek w Jarosławiu zakończono prace przy zadaniu byłego kościoła oraz naprawie uszkodzonego sklepienia i muru. W Starej Soli wykonano dach nad prezbiterium, nad nawą główną zreperowano belki stropowe oraz pokryto ją nową blachą. W drewnianym kościele w Szerzynch roboty budowlane obejmowały wieżę i przedsionek. W sokalskim kościele Bernardynów z początku XVII wieku wykonano prace zabezpieczające: prezbiterium zostało pokryte blachą cynkową, dach nad nawą główną naprawiony, zreperowano belkowanie hełmu wieży, a ponadto zasekwestrowaną na cele wojenne blachę miedzianą zastąpiono ocynkowaną blachą żelazną. Prace renowacyjne prowadzone były w kaplicy zamkowej w Krasiczynie: przykryto jej kopułę i naprawiono latarnie na kopule [Szydłowski 1918, s. 31; „Gazeta Lwowska” 1918, s. 4]. Z relacji Szydłowskiego wiemy, że do kwietnia 1918 odbudowano kościoły w Felsztynie, Starej Soli, Uhnowie, Narolu, Jarosławiu, Mościskach, klasztor Bernardynów w Sokalu, cerkiew w Laszkach Murowanych [Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej: APP), c.k. Starostwo w Jaśle, sygn. 21, s. 12; *Z krajowego Grona konserwatorskiego Galicji wschodniej* 1918, s. 5]. W tym samym miesiącu na posiedzeniu krajowego grona konserwatorów Galicji Wschodniej Tadeusz Szydłowski sytuację zabytków w Galicji wschodniej ocenił jako „rozpaczliwą”, ponieważ brakowało funduszy, pracowników i materiałów budowlanych [*Z kraj. grona konserwatorskiego Galicji wschodniej* 1918, s. 2].

Podsumowanie

Do końca I wojny światowej nie ukończono pełnej rejestracji szkód wojennych, co spowodowane było prowadzeniem wojny na terenie Galicji, niewydolnością administracji, brakiem ustawy o wypłaceniu odszkodowań. Dane zebrane w roku 1918 mówiły o 490 całkowicie zniszczonych kościołach i cerkwiach oraz o 1540 uszkodzonych [*Działalność Krajowego Urzędu Odbudowy* 1918, s. 208]. Według opracowania Pol-

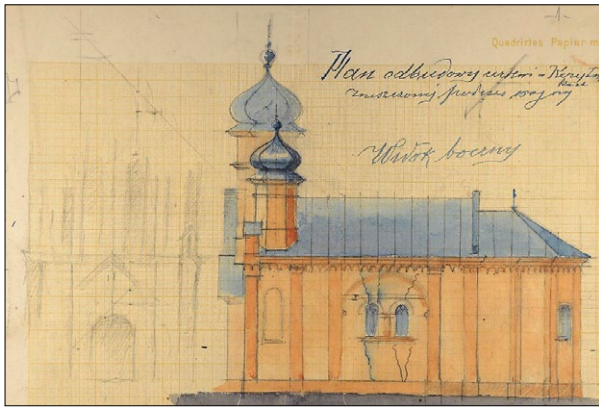
or the program being implemented. The reconstruction of churches after mid-1917 was put on hold, as the authorities adopted a position that its costs should be borne by parishes and the faithful [*Działalność Krajowego Urzędu Odbudowy* 1918, p. 209].

The effort associated with the reconstruction of churches was gradually relocated to the eastern powiats. According to data from construction branches from August 1918, 27,520 crowns were paid out in subsidies, and the number of “temples repaired or makeshift chapels built” was 15 in the following construction branches: Bohorodczany (1), Brzeżany (4), Buczacz (5), Kamionka Strumiłowa (2), Tarnów (1), Sądowa Wisznia (1), Zaleszczyki (1) [Archiwum Narodowe w Krakowie, Centrala Krajowa dla Gospodarczej Odbudowy Galicji, sign. 32].

In 1918, the work covered the reconstruction of a vault of the presbytery of the church in Felsztyn to plans by architect Kazimierz Wyczyński and the whitewashing of the interior. In the old monastery of the Sisters of St. Benedict in Jarosław, work on roofing the former church and the repair of the damaged vault and wall was concluded. In Stara Sól, a roof over the presbytery was built, ceiling beams were repaired over the main nave, and it was covered with new metal sheets. In the wooden church in Szerzyny, construction work covered the tower and vestibule. In the Sokal church of the Order of St. Bernard from the early seventeenth century, securing work was performed: the presbytery was covered with zinc-covered metal sheets, the roof above the main nave was repaired, as were the beams of the tower dome, and copper metal sheets, sequestered for wartime use, was replaced with zinc-covered iron sheets. Renovation work was conducted on the castle chapel in Krasiczyn: its dome was covered and the lanterns on the dome were repaired [Szydłowski 1918, p. 31; “Gazeta Lwowska” 1918, p. 4]. Szydłowski’s account tells us that up to April 1918 the churches in Felsztyn, Stara Sól, Uhnów, Naról, Jarosław, Mościska, the monastery of the Order of St. Bernard in Sokal, the Orthodox church in Laszki Murowane, were rebuilt [Archiwum Państwowe w Przemyślu (hereinafter: APP), c.k. Starostwo w Jaśle, sign. 21, p. 12; *Z krajowego Grona konserwatorskiego Galicji wschodniej* 1918, p. 5]. In the same month, during a session of the Eastern Galicia conservation community, Tadeusz Szydłowski described the situation of monuments in Eastern Galicia as “abysmal,” as there was a lack of funding, workers and construction materials [*Z kraj. grona konserwatorskiego Galicji wschodniej* 1918, p. 2].

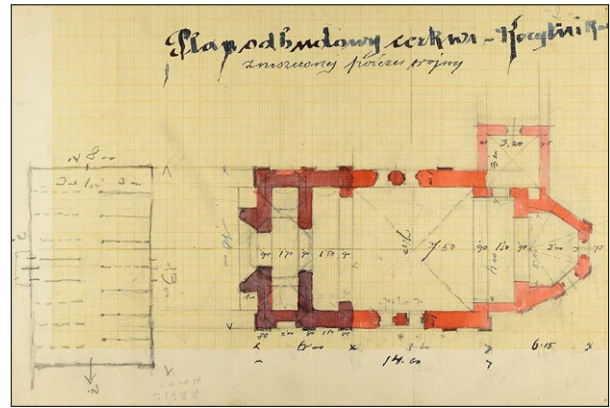
Conclusions

It was not possible to fully register wartime damage by the end of the First World War, which was caused by military operations in Galicia itself, the inefficiency of the administration, a lack of an act on paying out subsidies. The data collected in 1918 listed 490 completely destroyed churches and Orthodox churches and 1540 damaged ones [*Działalność Krajowego Urzędu Odbu-*

Rys. 5. Plan odbudowy cerkwi w Korytnikach, widok boczny [APP, Parafia Greckokatolicka w Korytnikach, sygn. 9].

Fig. 5. Plan of the reconstruction of an Orthodox church in Korytniki, side view [APP, Parafia Greckokatolicka w Korytnikach, sign. 9].

Rys. 6. Plan odbudowy cerkwi w Korytnikach [APP, Parafia Greckokatolicka w Korytnikach, sygn. 9].

Fig. 6. Plan of the reconstruction of an Orthodox church in Korytniki [APP, Parafia Greckokatolicka w Korytnikach, sign. 9].

skiego Towarzystwa Politechnicznego z 1918 w Galicji zniszczeniu uległo 820 kościołów i 1210 cerkwi [Z polskiego Tow. Politechnicznego 1918, s. 3], a odbudowano 133 kościoły i kaplice, w tym 104 obiekty w okresie do 1 lipca 1918 i 29 kolejnych w lipcu i sierpniu 1918 [Archiwum Akt Nowych, Pełnomocnik GUL w Wiedniu, sygn. 58]. Istotny wpływ na brak lub intensyfikację prac miały wpływy wojenne i przebieg linii frontu. Akcją ratowania uszkodzonych czy zniszczonych świątyń instytucje konserwatorskie mogły podejmować na terenach wyzwolonych, a nie obszarach przyfrontowych. Prace przesuwały się od zachodniej Galicji na wschód wraz z przemieszczaniem się linii frontu.

Kluczową rolę w procesie odbudowy odegrały dwie instytucje – Centrala Krajowa dla Gospodarczej Odbudowy Galicji oraz Krajowy Konserwator Zabytków w osobie Tadeusza Szydłowskiego, marginalna natomiast była rola Grona Konserwatorów Zabytków Sztuki i Historii. Kontynuowały one swoje prace nad ochroną zabytków (np. prace restauracyjne w Czchowie, Rabce, Krośnie, Libuszy), inwentaryzacją kościołów drewnianych, wydawaniem publikacji oraz ewidencjonowaniem i przywożeniem do Krakowa cennych rękopisów z galicyjskich miast i wsi.

Proces odbudowy był prowadzony również w okresie powojennym i obejmował m.in. prace nad likwidacją skutków Wielkiej Wojny⁹; wymaga on jednak osobnego opracowania.

dowy 1918, p. 208]. According to a report by the Polish Polytechnic Association from 1918, as many as 820 churches and 1210 Orthodox churches were destroyed in Galicia [Z polskiego Tow. Politechnicznego 1918, p. 3], while 133 churches and chapels were rebuilt, including 104 buildings in the period between July 1, 1918, and 29 additional ones in July and August 1918 [Archiwum Akt Nowych, Pełnomocnik GUL w Wiedniu, sign. 58]. An essential impact on the lack or intensification of work was exerted by wartime operations and the shape of the front line. The campaign to save damaged or destroyed temples could have been implemented by conservation institutions in liberated areas, but not in areas near the front. The work moved eastwards from western Galicia as the front line relocated.

Two institutions played a key role in the reconstruction process—the Central Head Office for the Economic Reconstruction of Galicia and the Domestic Conservator of Monuments—Tadeusz Szydłowski—while the role of the Arts and History Monuments Conservators' Community was marginal. They continued their work on monument conservation (e.g., restoration work in Czchów, Rabka, Krosno, Libusza), and the transport of valuable manuscripts from Galicia's cities and villages to Cracow. The reconstruction process was also conducted in the postwar period and included, among others, work on liquidating the consequences of the Great War.⁹ However, this requires a separate study.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Archiwum Główne Akt Dawnych, c.k. Ministerstwo Robót Publicznych, sygn. 61.
Archiwum Akt Nowych, Pełnomocnik GUL w Wiedniu, sygn. 58, Berichte über die Tätigkeit der für wirtschaftliche Wiederaufrichtung der zerstörten Gebiet, k. 91–92.

- Archiwum Narodowe w Krakowie, Centrala Krajowa dla Gospodarczej Odbudowy Galicji, sygn. 32.
Archiwum Państwowe w Przemyślu, c.k. Starostwo w Jasle, sygn. 21.

Teksty źródłowe / Source texts

- Chodorowski Czesław, *Odbudowa i budowa kościołów. Przestrogi na czasie*, Kraków 1917.

Drexler Ignacy, *Odbudowa wsi i miast ziemi naszej*, Lwów 1916.

Kowalski Gerard, *O naszą kulturę. Uwagi o odbudowie kraju i ratowaniu zniszczonych wojną zabytków*, Kraków 1916.

Piotrowski Józef, *Ochrona zabytków a odbudowa kraju*, Lwów 1916.

Sas-Zubrzycki Jan, *Polskie budownictwo drewniane*, Kraków 1916.

Sprawozdanie C.K. Namiestnictwa Centrali krajowej dla gospodarczej odbudowy Galicji za czas od czerwca 1916 do lutego 1917, Kraków 1917.

Opracowania / Secondary sources

Broński Krzysztof, *Ochrona dziedzictwa kulturowego w polityce galicyjskich władz autonomicznych. Zarys problematyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 803: 2009.

Detloff Paweł, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006.

Dobosz Piotr, Gaczoł Andrzej, *80-ta rocznica utworzenia Krajowego Urzędu Konserwatorskiego w Krakowie*, „Ochrona Zabytków” 1994, t. 47, nr 3–4.

Dobosz Piotr, Gaczoł Andrzej, *Pierwszy na ziemiach polskich rządowy konserwator zabytków. W 75. rocznicę śmierci prof. Tadeusza Szydłowskiego*, „Alma Mater” 2017, nr 197.

Ivashko Yulia, Gryglewski Piotr, Chernyshev Denys, Chang Peng, Dmytrenko Andrii, *Art as a message realized through various means of artistic expression*, „Art Inquiry. Recherches sur les arts” 2020, vol. XXII.

Kargol Tomasz, *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914–1918*, Kraków 2012.

Kunkel Robert, *Straty polskich dóbr kultury podczas I wojny światowej*, „Rocznik Historii Sztuki” 2015, t. 40.

Kuś Jan, *Sto lat archeologii chrześcijańskiej w Krakowie*, „Nasza Przeszłość” 1982, t. 59.

Lasek Piotr, *Imwentaryzacja zabytków architektury w lwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939. Szkice z dziejów*, Warszawa 2020.

Laskowski Andrzej, *Budując system. Ochrona zabytków sakralnych w diecezji tarnowskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Kraków 2020.

Lwów, *Muzeum „Rekordeum”* 1916, <http://muzeum-pamiemi.umk.pl/?p=4702> (dostęp: 11 X 2021).

Mikrut Agata, Sikorski Krystian, *Przyczynek do badań nad historią konserwacji zabytków w Galicji*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Sas-Zubrzycki Jan, *Polskie budownictwo drewniane*, Kraków 1916.

Szczupak Adam, *Grekokatolicka diecezja przemyska w latach I wojny światowej*, Kraków 2015.

Szydłowski Tadeusz, *Die Verheerungen des Krieges an Kunstdenkmälern in einigen Bezirken Westgaliziens*,

„Mitteilungen der K.K. Zental-Kommission für Denkmalpflege” 1915c, t. 14, nr 1–2, z. 3.

Szydłowski Tadeusz, *Die Verheerungen der Krieges an Kunstdenkmälern in Galizien. An den Sanufern*, „Mitteilungen der K.K. Zental-Kommission für Denkmalpflege” 1915b, t. 14, nr 10/11, z. 3.

Szydłowski Tadeusz, „Mitteilungen der K.K. Zental-Kommission für Denkmalpflege” 1916, t. 15, nr 1–2.

Szydłowski Tadeusz, „Mitteilungen der K.K. Zental-Kommission für Denkmalpflege” 1918, t. 16, nr 1.

Szydłowski Tadeusz, *Opieka nad zabytkami w Galicji wschodniej*, „Kurier Lwowski” 1916a, nr 511, 12 X.

Szydłowski Tadeusz, *Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej*, Kraków 1919.

Szydłowski Tadeusz, *Verheerungen der Krieges an Kunstdenkmälern in Galizien. An der Dunajclinie und in den Bezirken Tarnów und Gorlice*, „Mitteilungen der K.K. Zental-Kommission für Denkmalpflege” 1915a, t. 14, nr 8, z. 3.

Wojciechowski Jarosław, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–1929*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, z. 1–4, cz. 2.

Wowczak Jerzy, *Jan Sas-Zubrzycki*, Kraków 2017.

Publikacje prasowe / Press publications

Działalność Krajowego Urzędu Odbudowy w 1917. Referat wygłoszony przez radcę dworu Stanisława Rybickiego na zebraniach Polskiego Towarzystwa Politechnicznego dnia 9 i 23 października 1918, „Czasopismo Techniczne” 1918, nr 21, 22.

„Gazeta Lwowska” 1918, nr 79, 7 IV.

„Głos Narodu” 1915, nr 99, 24 II.

„Głos Narodu” 1919, nr 215, 19 IX.

Kronika kościelna, „Gazeta Kościelna” 1917, nr 37, 14 IX.

„Nowa Reforma” 1915, nr 260, 25 V; 1916, nr 254, 21 V; 1917, nr 66, 9 II, nr 218, 11 VI.

„Nowości Ilustrowane” 1916, nr 4.

O nasze kościoły, „Piast” 1916, nr 15, 9 IV.

O odbudowę kościołów, „Piast” 1915, nr 39, 26 IX.

Odbudowa Galicji, „Nowa Reforma” 1917, nr 218, 11 V, wyd. popołudniowe.

„Prace Komisji Historii Sztuki” 1922, t. 2, z. 2.

Program odbudowy Galicji, „Piast” 1915, nr 41, 10 X.

Z kraj. grona konserwatorskiego Galicji wschodniej, „Kurier Lwowski” 1918, nr 166, 11 IV.

Z krajowego Grona konserwatorskiego Galicji wschodniej, „Gazeta Lwowska” 1918, nr 79, 7 IV.

Zniszczenie zabytków w Galicji wschodniej, „Kurier Lwowski” 1918, nr 287, 25 VI.

Z polskiego Tow. Politechnicznego, „Kurier Lwowski” 1918, nr 481, 17 X.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

www.polona.pl (dostęp: 11 X 2021).

- ¹ W 1888, na podstawie uchwał zjazdu konserwatorów i korespondentów c.k. Centralnej Komisji dla Ochrony Zabytków Sztuki w Wiedniu z 1888, ustanowiono w Galicji dwie organizacje: Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej w Krakowie i Grono Konserwatorów Galicji Wschodniej we Lwowie. W 1911 władze austriackie wprowadziły zmiany w instytucjach opieki nad zabytkami: dotychczasowych honorowych konserwatorów zastąpiono konserwatorami etatowymi, wynagradzanymi, o statusie urzędnika państwowego. Pełna opieka nad zabytkami znajdowała się pod kontrolą władz centralnych z pominięciem krajowych. W 1914 Centralna Komisja powołała dla Galicji Krajowy Urząd Konserwatorski, będący jej ekspozyturą. Krajowym konserwatorem został wówczas Tadeusz Szydłowski. W 1917 Wydział Krajowy powołał do życia dwa krajowe Grona Konserwatorskie – w Krakowie i we Lwowie; zob. [Broński 2009, s. 63–80 Gaczoł, Dobosz 1994, s. 323–331; Mikrut, Sikorski 2020, s. 16–27].
- ² Tadeusz Szydłowski (1883–1942), historyk sztuki, konserwator; pracownik Muzeum Narodowego w Krakowie (1909–1914), konserwator zabytków w Galicji (1914–1928), w okresie międzywojennym okręgowy i wojewódzki konserwator zabytków (do 1929), profesor uniwersytetów w Wilnie (w 1929) i Krakowie (od 1929); autor m.in. prac o sztuce średniowiecznej, np. *Wit Stwos w świetle naukowych i pseudonaukowych badań* (1913). Aktywny członek Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury w Krakowie; zob. [Gaczoł, Dobosz 2017, s. 65–71].
- ³ Józef Piotrowski (1873–1939), historyk sztuki, w okresie galicyjskim referent ochrony zabytków; członek Towarzystwa Naukowego Lwowskiego, dyrektor Muzeum Handlu i Wynałazków „Rekordeum” we Lwowie, w II Rzeczypospolitej okręgowy konserwator zabytków przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim i przewodniczący Krajowego Koła Konserwatorów Małopolski Wschodniej w latach 1920–1929; autor prac o zabytkach Lwowa; zob. [Lasek 2020; *Lwów, Muzeum „Rekordeum” 1916*].
- ⁴ Gerard Kowalski (1881–1919), cysters z Mogiły, diecezjalny konserwator zabytków; prowadził wykłady z archeologii na Wydziale Teologicznym UJ; autor m.in.: *Polichromia sklepienia biblioteki opactwa mogińskiego z 1538* (1914), *Katalog inkunabułów biblioteki opactwa mogińskiego oraz katalog inkunabułów bibl. klasztoru Cystersów w Szczyrzycu* (1915); zob. [Kuś 1982, s. 275; *Lwów, Muzeum „Rekordeum” 1916*].
- ⁵ Jan Sas-Zubrzycki (1860–1935), architekt, teoretyk architektury, związany ze Lwowem i z Krakowem; profesor Politechniki Lwowskiej (1912–1929), członek PAU; autor kilkudziesięciu kościołów (głównie w stylu neogotyckim), w dawnej Galicji Zachodniej i Wschodniej oraz na ziemi kieleckiej, wywarł znaczący wpływ na architekturę sakralną swego czasu; badacz historii architektury, w rozprawach o stylach nadwiślańskim i zygmutowskim dowodził istnienia ich odrębnych cech, wyrosłych z tradycji budownictwa Słowian; zob. [*Lwów, Muzeum „Rekordeum” 1916*; Wowczak 2017].
- ⁶ Więcej na temat działalności J. Sasa-Zubrzyckiego w latach Wielkiej Wojny zob. [Wowczak 2017, s. 158–170].
- ⁷ Wymienione artykuły Szydłowskiego zostały następnie połączone w książkę pt. *Ruiny Polski*. Maszyny drukarskie opuściła ona w 1919, a jej wydanie zostało sfinansowane ze środków Centrali Krajowej dla Gospodarczej Odbudowy Galicji i Wydziału Krajowego oraz dzięki wsparciu Komisji Rządzącej we Lwowie.
- ⁸ Namiestnictwo – najwyższa władza administracyjna w kraju, której podlegały następujące sprawy: administracja, wyznania i oświata, handel i przemysł oraz budownictwo, o ile nie podlegały kompetencjom innych organów. Na jego czele stał namiestnik, mianowany przez cesarza.
- ⁹ Przykładowo, w 1919 konwent dominikanów podpisał umowę z lwowskim Towarzystwem Odbudowy na odbudowę kościoła i klasztoru w Podkameniui k. Brodów. Prace miały obejmować odbudowę kościoła, bocznych kaplic i sygnaturki oraz zabezpieczenie głównej wieży przed zimą [„Głos Narodu” 1919, s. 2].

Streszczenie

Artykuł omawia kwestie odbudowy obiektów sakralnych różnych wyznań jako składnika rządowej akcji likwidacji skutków I wojny światowej, pomija natomiast drobiazgową analizę zniszczeń i rekonstrukcji poszczególnych obiektów. Na wstępie przedstawiono poglądy historyków sztuki, konserwatorów zabytków, środowisk politycznych i władz na kwestie restaurowania świątyń. W dalszej części zaprezentowano proces odbudowy, złożony z kilku etapów: stwierdzania i opisywania szkód, dokumentowania zniszczeń, szacowania strat, przeprowadzania prac zabezpieczających, prowadzenia właściwych prac restauracyjnych. Proces ten finansowany był on ze środków państwowych i krajowych, a opiekę merytoryczną sprawowali konserwatorzy zabytków, na czele z Tadeuszem Szydłowskim. Kluczową rolę w procesie odbudowy odegrały dwie instytucje – Centrala Krajowa dla Gospodarczej Odbudowy Galicji oraz Krajowy Konserwator Zabytków w osobie Tadeusza Szydłowskiego.

Abstract

This paper discusses the reconstruction of religious buildings of various religious denominations as a component of a government campaign to liquidate the consequences of the First World War, and does not feature a detailed analysis of the damage suffered by and the reconstruction of each building. The introduction presents the views of arts historians, monument conservators, political circles and the authorities on matters of restoring temples. Further in the paper, the reconstruction process was presented as consisting of a number of stages: identifying and describing damages, documenting them, estimating losses, conducting securing works, and conducting proper restoration works. This process was financed from state and domestic funds, and substantive supervision was provided by monuments conservators headed by Tadeusz Szydłowski. A key role in the reconstruction process was played by two institutions—the Domestic Head Office for the Economic Reconstruction of Galicia and the Domestic Conservator of Monuments in the person of Tadeusz Szydłowski.